Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

UMUMTA'LIM MAKTABLARI ONA TILI DARSLIKLARIDAGI OMMABOP MATNLARNING YOSH XUSUSIYATLARIGA MOSLIGI

Bozorboyeva Shahrizoda Ilhomjon qizi
Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti
Filologiya va ijtimoiy ishlar fakulteti
Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20603135

Annotatsiya: Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishning zamonaviy metodikasi o'quvchilarda nafaqat lisoniy kompetensiyalarni, balki kommunikativ savodxonlikni shakllantirishni ham ko'zda tutadi. Bu jarayonda darsliklarga kiritilgan ommabop (publitsistik va ommabop ilmiy) matnlar asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Matnlarning o'quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi esa ta'lim samaradorligini belgilovchi eng muhim didaktik tamoyillardan biridir. Maktablarida ona tili fanini o'qitishda darsliklarda beriladigan ommabop matnlar muhim didaktik vositalardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ommabop matn, rivojlanish, muammoli ta'lim, sintaktik birlik, nutqiy faoliyat, motivatsiya, nutqiy kompotensiya, ilmiy-faktik, ierarxik tuzilish, kognitiv rivojlanish.

Mazkur matnlar o'quvchilarda til haqidagi nazariy bilimlarni shakllantirish bilan birga, ularning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois ommabop matnlarning mazmuni, tili va uslubiy xususiyatlari o'quvchilarning yosh va psixologik rivojlanish darajasiga mos bo'lishi zarur. Pedagogik va psixolingvistik tadqiqotlarda yosh xususiyatlari tushunchasi o'quvchilarning bilish jarayonlari, tafakkur darajasi, lug'at boyligi hamda nutqni idrok etish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq holda izohlanadi.[1] Shu nuqtayi nazardan, 5–11-sinflar ona tili darsliklarida berilgan ommabop matnlar lingvistik jihatdan bosqichma-bosqich murakkablashib borishi lozim. Mazkur murakkablashuv jarayoni o'quvchilarning yoshiga mos ravishda leksik birliklar tanlovi, grammatik qurilmalarning xilma-xilligi hamda matn mazmunining semantik chuqurlashuvi orqali namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv o'quvchilarning matn mazmunini tez anglashiga, asosiy g'oyani aniqlashiga hamda nutqiy faoliyatda faol ishtirok etishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, ommabop matnlar orqali o'quvchilarning faol lug'ati bosqichma-bosqich boyitilib, yangi so'z va iboralarning kontekst asosida o'zlashtirilishi ta'minlanadi.[2] Bu jarayonda matnning didaktik yo'nalganligi saqlangan holda, uning qiziqarli va hayotiy bo'lishi o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshiradi. Shu bois ona tili darsliklariga kiritiladigan ommabop matnlarni tanlashda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Matnlarda ko'p ma'noli so'zlar, murakkab frazeologik birliklar va abstrakt tushunchalardan cheklangan holda foydalaniladi, chunki bu yosh davrida o'quvchilarning lug'at zaxirasi hali to'liq shakllanib ulgurmagan bo'ladi. Shu bilan birga, yangi so'z va iboralar matn kontekstida berilib, ularning ma'nosini anglashga yo'naltiriladi. Leksik jihatdan konkret ma'noli so'zlar, faol nutqda tez-tez uchraydigan birliklarning qo'llanishi o'quvchilarning matn mazmunini oson anglashiga yordam beradi[3]. Bu holat ona tili darslarida nafaqat til o'rgatish, balki shaxs kamolotini ta'minlashga ham xizmat qiladi. Shunday qilib, quyi sinf o'quvchilari uchun tanlangan ommabop matnlarning soddaligi, mazmunan

[1] Vygotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1982.
[2] Karimov S. Ona tili ta'limi metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
[3] Sirojiddinov Sh. O'zbek tili uslubshunosligi. – Toshkent, 2012.

hayotiyligi va til jihatdan tushunarliligi ularning yosh xususiyatlariga to‘la mos keladi hamda o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Kitob hayotingizda qanday o'rin tutadi? (5-sinf)

Hayotim to'laligicha kitob bilan, mutolaa bilan bog'liq. Biror kunimni kitobsiz tasavvur qilolmayman. Kitob o'qimagan kunimni behuda o'tgan deb hisoblayman. Ilk bor o'qib, zavq olgan kitobingiz esingizdami? Bolaligingizda o'qigan yana qaysi kitoblar hayotingizga ijobiy ta'sir ko'rsatgan? Esimda qolgani - Mark Tvenning "Tom Soyerning boshidan kechirganlari" asari. Kitobga chizilgan suratlarni ko'p tomosha qilardim. Ularda Tom Soyerga xos shumliklar, qo'rqmaslik, sarguzashtlar va turfa qiyinchiliklardan hayiqmaslik yaxshi tasvirlangandi. Bolalarning qalbida kitobga muhabbat uyg'otuvchi qudratli bir necha kuch bor. Bular samimiyat, beg'uborlik, o'ynoqilik, sarguzasht, qahramonlik! Mana shunday sehr ustoz adibimiz Xudoyberdi To'xtaboyev asarlarida yaqqol bo'rtib turadi. Asqad Muxtorning "Kitob - boylik. Lekin sotib olingani emas, o'qilgani" degan iborasini qanday izohlaysiz? Bu iborada ko'zda tutilgan ma'no tushunarli, ya'ni har qanday kitob o'qilgandagina chinakam ma'naviy boylikka aylanishi nazarda tutilmoqda... O'zim shaxsiy kutubxonamdagi kitoblarning barini boshdan oxirigacha o'qiganman deb aytolmayman, lekin ularni javonimda ko'rib tursam, vaqti-vaqti bilan varaqlasam, "cho'qilab-cho'qilab" o'qib qo'ysam ham, zavq olaveraman, huzurlanaman. Aytmoqchimanki, o'qib ulgurmagan kitoblarim ham mening boyligim, ularning javonimda turishi, menga juda ko'p haqiqatlarni eslatayotganining o'zi ma'naviy boylikdir. Javoningizda qayta-qayta o'qiydigan, sog'inib qo'lga oladigan kitob bormi? Bunday kitob bitta yo ikkita emas. Unday kitoblarim ko'p. Jahon adabiyoti namunalari, tarix, axborot dunyosi, sportga oid kitoblarni vaziyatga ko'ra qayta-qayta qo'lga olaman... Agar o'zbek adabiyoti bo'yicha "Oltin javon" tuzilib, unga 10 ta kitob kiritish zarurati tug'ilsa, qaysi kitoblarni kiritgan bo'lardingiz? Uydagi javonlarga sig'may qolgan, o'z davrini o'tagan deb hisoblash mumkin bo'lgan kitoblarni chordoqda saqlayman. Lekin vaqti kelib, biror sabab bilan ularning birortasi juda zarur bo'lib qoladi. Shunday paytlarda ularni chordoqdan topib, chang-chungini artib, ko'zlarimga surtguday bo'lib olib tushaman. Ularga javonimdan joy topaman. Uni kerak emas, davri o'tdi deb hisoblaganim uchun KITOBdan uzr so'rayman. Aytmoqchimanki, har bir kitob bamisoli bir odam, har qanday odamni birinchi navbatda inson bo'lgani uchun ham qadrlamog'imiz, ardoqlamog'imiz lozim.

- Jurnalxonlarga qanday kitoblarni o'qishni tavsiya qilasiz? -Avvalo, kitobga mehr qo'yishdek eng saodatli tuyg'uni ardoqlamoq lozim. Yosh do'stlar, ishoning, sizning qalbingizda ham kitobga mehr-muhabbat tuyg'usi bor, siz faqat bundan bexabar qolmang, e, men kitobga qiziqmayman, degan so'zni hech qachon aytmang. O'qisangiz-u, tushunmagan bo'lsangiz, yana o'qing, sinchkovlik bilan o'qing. Astoydil, diqqatingizni jamlab o'qishga kirishsangiz, kitobning, undagi so'z va jumlalarning o'zi sizga yordam beradi. Bunday mo'jizali holatni boshdan kechirsangiz, kitobga, mutolaaga umrbod do'st tutinasiz-qolasiz. Shunda bu do'stlikka hech kim hech qachon raxna sololmaydi.

"Gulxan" jurnalidan qisqartirib olindi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-sinf o‘quvchilari (10-11 yosh) fiziologik va psixologik jihatdan kichik maktab yoshidan o‘smirlik davriga o‘tish (krizis) bosqichini boshdan kechiradilar. Mazkur ontogenetik davrda o‘quvchilarning kognitiv tizimida mavhum-mantiqiy tafakkurga nisbatan emotsional-obrazli va sarguzashtli motivlarga asoslangan kommunikativ materiallarni idrok etish darajasi yuqori bo‘ladi. Tadqiqot obyekti sifatida olingan matn tarkibiy-mazmuniy jihatdan ushbu yosh toifasining psixolingvistik va pedagogik-psixologik qonuniyatlariga to‘la mos kelishi aniqlandi. Buni quyidagi ilmiy-faktik asoslar orqali ko‘rish mumkin.

Matn o‘quvchilarning mavjud dunyoqarashi va kognitiv tajribasiga tayangan holda shakllantirilgan. Xususan, jahon adabiyoti vakili Mark Tven hamda o‘zbek bolalar adabiyotining yirik namoyandasi Xudoyberdi To‘xtaboyev ijodiga qilingan murojaat o‘quvchi xotirasidagi appersepsiya (yangi informatsiyani o‘zlashtirishda avvalgi ijtimoiy-madaniy tajribaga tayanish) ijtimoiy-psixologik

hodisasini faollashtiradi. Bu esa matnning o‘zlashtirilish indeksini oshiradi. Matn diskursida bolalar dunyoqarashini belgilovchi “samimiyat, beg‘uborlik, o‘ynoqilik, sarguzasht, qahramonlik” kabi tushunchalarning konseptual tarzda aks ettirilishi 5-sinf o‘quvchilarining ichki motivatsion va aksiologik (eng muhim qadriyatli) ehtiyojlariga javob beradi. Mazkur semantik birliklar o‘quvchida matnga nisbatan ijobiy emotsional munosabatni (emotsional rezonans) yuzaga keltiradi. Matndagi intellektual-falsafiy g‘oyalar bolalarga xos animistik va subyektiv tasavvurlarga mos reallikda berilgan. Kitobning “chordoqda saqlanishi”, undan “kechirim so‘ralishi” hamda har bir kitobiy manbaning “shaxs (inson) sifatida personifikatsiya qilinishi” (jonlantirilishi) antropomorfik uslubning yaqqol namunasidir. 11 yoshli o‘quvchilar abstrakt terminlardan ko‘ra, metaforik va allegorik obrazlar tizimini kognitiv jihatdan osonroq va chuqurroq interpretatsiya qiladilar. Matnning sintaktik qurilishi diskursiv charchoqni (matnni o‘qish jarayonidagi intellektual toliqishni) oldini olishga qaratilgan. Unda ko‘p qismli, ierarxik tuzilishga ega murakkab ergashgan qo‘shma gaplar o‘rniga, mazmunan va shaklan tugallangan, ekspressivlik xususiyati yuqori bo‘lgan sodda gap konstuksiyalaridan foydalanilgan. Ushbu omil 5-sinf o‘quvchisining diqqat barqarorligini (konsentratsiyasini) ta'minlaydi va matnning pragmatik samaradorligini kafolatlaydi.

9- sinf ona tili darsligining 4- bobi Fan va texnologiya bo‘lib, O‘zbekiston tarixida ilk marta kosmosga mitti sun’iy yo‘ldosh - stratostat uchirgan o‘zbekistonlik yosh ixtirochi Ziyodulla Bo‘taxonov bilan Kun.uz nashri suhbatlashganligidagi matni berilgan. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinf o‘quvchilari (14-15 yosh) psixologik jihatdan ilk yoshlik va o‘smirlikning yakuniy bosqichida bo‘ladilar. Mazkur ontogenetik davrda shaxsning ijtimoiy va intellektual identifikatsiyasi, ya’ni “Men” konsepsiyasi hamda kelajakdagi kasbiy yo‘nalishlarni belgilash ehtiyoji birinchi o‘ringa chiqadi. 5-sinf o‘quvchilaridan farqli o‘laroq, 9-sinf o‘quvchilari quruq sarguzashtli syujetlarga emas, balki real hayotiy muvaffaqiyatlar, muammolar va ularning empirik yechimlariga yuqori qiziqish bildiradilar. Tadqiqot obyekti sifatida olingan "NazarX" loyihasi haqidagi matn o‘zining tarkibiy-mazmuniy jihatlari bilan ushbu yosh toifasining kognitiv rivojlanish qonuniyatlariga to‘la mos keladi.Xususan, matnda shaxsiy identifikatsiya va muvaffaqiyat motivatsiyasi determinantlari yetakchi o‘rin tutadi. Binobarin, 9-sinf o‘quvchilarida mustaqil shaxs sifatida namoyon bo‘lish hamda jamiyatdagi tengdoshlari yoki atrof-muhit bosimiga qarshi tura olish psixologik ehtiyoji kuchli kechadi. Matndagi atrof-muhit vakillarining loyihaga nisbatan kulishi va unga noreal narsa deb qarashi, qahramonning esa aynan shu ishonchsizlikdan o‘ziga kuch va ishonch topganligi haqidagi konseptual satrlar o‘smirlarda destruktiv ijtimoiy reaksiyalarni konstruktiv motivatsiyaga aylantirish ko‘nikmasini shakllantiradi. Qahramon yoshining o‘quvchilarga yaqinligi esa diskursda kuchli identifikatsiya effektini yuzaga keltirib, ularni o‘zini qahramon o‘rniga qo‘yib ko‘rishga undaydi.Shu bilan birga, matn mazmuni fanlararo integratsiya va kognitiv murakkablik darajasi bilan ham xarakterlanadi. Zero, 14-15 yoshli o‘quvchilarning tafakkur darajasi tizimli hamda mavhum-mantiqiy tahlilga tayyor bo‘ladi. Matn tarkibida fizika qonuniyatlari, matematika, kimyo, geliy gazi tanqisligi, aerostat dinamikasi hamda stratosfera balandligi kabi real ilmiy-amaliy muammolarning tilga olinishi darslikning zamonaviy STEM yondashuviga asoslangan fanlararo integratsiyasini ta’minlaydi. Natijada o‘quvchida quruq nazariy bilimlarning amaliyotda qanday moddiylashishi, xususan, sarflangan mablag‘ va erishilgan aniq balandlik ko‘rsatkichlari misolida pragmatik tasavvur uyg‘onadi va ushbu kognitiv yuklama o‘smirning intellektual ehtiyojlarini to‘la qondiradi.Bundan tashqari, matn strukturasi rivojlantiruvchi inqiroz va bardoshlilik psixologiyasini o‘zida aks ettiradi. O‘smirlik davrida muvaffaqiyatsizliklar oldida osongina chekinish yoki tushkunlikka tushish moyilligi yuqori bo‘lganligi sababli, matnda qahramonning maqsadga birinchi urinishda emas, balki oltinchi parvozda erishganligi hamda moddiy-ma’naviy yo‘qotishlar tufayli qo‘li ishga bormagan kunlari ochiq bayon etilishi bolalarda psixologik turg‘unlik va xatolar ustida ishlash ko‘nikmasini tarbiyalaydi. Shuningdek, Tomas Edison yoki Ilon Mask kabi global brend shaxslar bilan parallelizm hosil qilinishi o‘smir dunyoqarashini maktab miqyosidan global geosiyosiy va ilmiy miqyosga olib chiqadi.Nihoyat, ushbu jarayonlar matnning sintaktik va uslubiy integratsiyasi orqali lingvistik jihatdan

muhrlanadi. Matn publitsistik va so‘zlashuv uslubi qorishmasidan iborat bo‘lib, unda hayotiy frazeologizmlar va akademik terminlar o‘zaro sintez qilinadi. Gaplar murakkab tuzilishga ega bo‘lib, asosan sabab-natija, shart va to‘siqsizlik munosabatlarini ifodalaydi, bu esa o‘z navbatida 9-sinf o‘quvchisining murakkab nutqiy tuzilmalarni tushunish ko‘nikmasini hamda umumiy sintaktik kompetensiyasini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi. 9-sinf Ona tili darsligidagi "NazarX" matnining tarkibiy-lingvistik va yosh xususiyatlariga muvofiqlik ko'rsatkichlari.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimining yakuniy bosqichi hisoblangan 11-sinf o‘quvchilari (16-17 yosh) psixologik jihatdan ilk yoshlik va ijtimoiy yetuklik arafasida turadilar. Mazkur ontogenetik davrda o‘smirlarga xos bo‘lgan emotsional his-tuyg‘ular o‘rnini ekzistensial (hayotiy) va falsafiy dunyoqarash, kelajak strategiyasini belgilash hamda shaxsiy mas’uliyatni anglash kabi kognitiv ehtiyojlar egallaydi. O‘quvchilar ushbu bosqichda shunchaki qiziqarli voqealar bayonini emas, balki ularni jiddiy hayotiy xulosalar chiqarishga undaydigan, o‘z-o‘zini tahlil qilish (refleksiya) imkonini beruvchi sotsial-falsafiy matnlarni qabul qilishga tayyor bo‘ladilar. Tadqiqot obyekti sifatida olingan hind mifologik rivoyati asosiga qurilgan "Burgut va o‘rdak" allegorik matni tarkibiy-mazmuniy hamda pragmatik jihatdan bitiruvchi sinf o‘quvchilarining aynan shu kognitiv va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga to‘la mos keladi.Matn mazmunida aks etgan ekzistensial tanlov g‘oyasi 11-sinf o‘quvchilarining hayot yo‘lini tanlash strategiyasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri rezonans hosil qiladi. Binobarin, maktab bitiruvchilarida mustaqil qaror qabul qilish, jamiyatdagi passiv ko‘pchilikdan ajralib turish va o‘z hayoti uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish kabi sotsial ko‘nikmalarni shakllantirish davr talabidir. Matn diskursidagi uchta asosiy ijtimoiy-psixologik tip — “chig‘anoq” (mutloq passivlik, sotsium qoliplariga so‘zsiz bo‘ysunish), “o‘rdak” (doimiy nolish, destruktiv g‘o‘ldirash, harakatsizlik) va “burgut” (liderlik, proaktivlik, sharoitni o‘zgartirish kuchi) obrazlari inson xarakterining hayotiy modellarini aks ettiradi. Ushbu allegorik metaforalar 16-17 yoshli bitiruvchilarda tanqidiy fikrlashni (critical thinking) faollashtiradi va ularni qaysi ijtimoiy xulq-atvor modelini tanlash borasida chuqur mulohaza yuritishga undaydi.Shu bilan birga, matn strukturasi 11-sinf o‘quvchilari uchun xos bo‘lgan psixologik refleksiya hamda o‘z-o‘zini baholash motivlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ilk yoshlik davridagi bolalar o‘zlariga nisbatan qilinadigan quruq, didaktik nasihatlarni va to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rgatishlarni inkor etishga moyil bo‘ladilar. Mazkur matnda esa eng oliy ijtimoiy-axloqiy paradigma — tashqi sharoitlarni ayblashni to‘xtatib, ichki imkoniyatlarni ishga solish g‘oyasi ritorik va qiyosiy parallelizmlar orqali berilgan. Matnning ikkinchi qismida keltirilgan qarama-qarshiliklar (“o‘rdaklar sharoitdan norozi bo‘ladi — burgutlar sharoitni o‘zgartiradi”) o‘quvchini o‘z xatti-harakatlarini tashqi tomondan kuzatishga va xarakteridagi kamchiliklarni tuzatishga intilish (samoriyallashuv) jarayonini boshlab beradi.Nihoyat, ushbu jarayonlar matnning funksional-stilistik va sintaktik integratsiyasi orqali lingvistik jihatdan muhrlanadi. Matn sof publitsistik (ommabop) uslubda yozilgan bo‘lib, unda ritorik so‘roq gaplar va ta’sirchan konnotativ leksika (“g‘ag‘illash”, “befoyda valaqlash”) muvozanatlashgan holda qo‘llanilgan. Gaplarning sintaktik qurilishi qiyosiy va tahliliy xarakterda bo‘lib, fikrlar tezislarga bo‘lingan holda tizimli bayon etilgan. Bu esa oliy ta’limga tayyorgarlik ko‘rayotgan 11-sinf o‘quvchisining lingvistik kompetensiyasini, matnni tarkibiy qismlarga ajratib tahlil qilish hamda argumentlar keltirish (diskurisiv malaka) qobiliyatini yuksaltirishga xizmat qiladi va darslik materiali sifatida matnning pragmatik samaradorligini to‘liq kafolatlaydi. 11-sinf darsligidagi "Burgut va o‘rdak" matnining tarkibiy-lingvistik va yosh xususiyatlariga muvofiqlik ko'rsatkichlari. Umumiy xulosa sifatida ta’kidlash joizki, yuqori sinflarda ommabop matnlarning lingvistik tahlilini metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etish maktab bitiruvchilarining kelajakda ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli adaptatsiya bo‘lishini, axborot hurujlariga qarshi lisoniy va mafkuraviy immunitetga ega bo‘lishini hamda o‘z ona tilining pragmatik imkoniyatlaridan nutqiy faoliyatda samarali foydalana olishini kafolatlovchi muhim didaktik poydevordir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev M. Matn lingvistikasi. – Toshkent, 2010.

2. Sirojiddinov Sh. O‘zbek tili uslubshunosligi. – Toshkent, 2012.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2002.
4. Valgina N.S. Teoriya teksta. – Moskva, 2003.
5. Mahmudov N. Ona tili ta’limi mazmuni va uni modernizatsiyalash muammolari. – Toshkent: Fan, 2017. – 120 b.
6. Yusupova Sh. Ona tili darslarida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 180 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Ona tili fanidan Milliy o‘quv dasturi. – Toshkent, 2020.
8. Safarova R. va boshqalar. Yangi avlod darsliklarini yaratishning ilmiy-metodik asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019.